

DOROTA WIŚNIEWSKA
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historii

Dla dobra rodziny. Wokół działalności Ludwiki z Poniatowskich Zamojskiej w latach 1751–1772*

Słowa klucze: Ludwika z Poniatowskich Zamojska, role społeczne, kobieta w rodzinie, kobieta w sferze publicznej, kobieta a polityka, XVIII w.

Keywords: Ludwika Zamojska, née Poniatowska, social roles, woman and the family, woman in the public sphere, woman and politics, 18th century

Historycy nie poświęcili jak dotąd wiele uwagi Ludwice z Poniatowskich Zamojskiej — najstarszej siostrze Stanisława Augusta. Nieliczne wzmianki na jej temat znajdujemy w biografii króla¹. Niewiele więcej dowiadujemy się z opublikowanych przez Józefa Ignacego Krászewskiego listów jej córki Urszuli, które wysyłała do matki w czasie jej podróży do Francji w 1787 r.² Odwiedzający Polskę cudzoziemcy zauważali wprawdzie siostrę króla³, ale tylko niektórzy zwrócili uwagę na jej aktywność towarzyską, na którą składało się przyjmowanie

* Artykuł powstał dzięki finansowemu wsparciu Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, przyznanego w ramach konkursu na dofinansowanie projektów badawczych młodych naukowców i uczestników studiów doktoranckich (nr projektu 0420/1629/15). Praca ukazuje częściowe wyniki badań nad projektem finansowanym ze środków budżetowych na naukę w latach 2014–2018 w ramach programu „Diamentowy Grant” (nr 0075/DIA/2014/43).

¹ Dowiadujemy się przykładowo, że Ludwika, zwana przez matkę Luizą, w wieku 13 lat miała „ładną figurę, przyjemny charakter i sprawny umysł” czy też, że żywiła niechęć do faworyty brata (pani Grabowskiej), a po upadku państwa udała się z rodziną do Grodna, skąd zabiegała o odzyskanie zajętych przez Rosjan dóbr na Podolu (ZIENKOWSKA 2004, s. 11; ŻYWIŃSKA 1975, s. 57, 102, 140, 145, 153, 182. Cf. MICHALSKI 2002, s. 612; MICHALSKI 2009, s. 11). J. Fabre myli Ludwikę najprawdopodobniej z jej córką oraz z Konstancją Czartoryską (z linii koreckiej), pisze bowiem, że była ona była żoną Wincenego Potockiego, a następnie wdową po Klemensie i Janie Jakubie Zamojskim (FABRE 1952, s. 154); w rzeczywistości to jej córka Urszula wyszła za Wacława Potockiego, a Konstancja była żoną Klemensa.

² *Listy Pani Mniszchowej* 1866, s. 174–231.

³ HEYKING 1963, s. 197; WRAXALL 1963, s. 533; ENGESTRÖM 1963, s. 120; PILES, KERDU 1963, s. 685.

gości, uczestnictwo w wieczornych spotkaniach u brata i wizyty w warszawskim salonie pani Aleksandrowiczowej⁴. W pamiętnikach Stanisław August wspomniał Ludwikę jedynie jako swoją najstarszą siostrę, żonę Jana Jakuba Zamoyskiego⁵, a w listach do carycy Katarzyny wymienił jako jedną z osób będących po 1795 r. na jego utrzymaniu⁶.

Rozczarowują również polskie zasoby archiwalne. W Bibliotece Narodowej przechowywana jest skromna korespondencja Ludwiki z królem ze schyłku XVIII w.⁷ W warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych zgromadzono kilka jej listów do szwagra, Andrzeja Zamoyskiego, z lat 1764–1790⁸ oraz przesyłkę do Gaetano Ghigiottiego⁹. W Bibliotece Czartoryskich znajduje się korespondencja rodziców i rodzeństwa Ludwiki poświęcona sprawom rodzinnym, list od marszałka wielkiego litewskiego Pawła Karola Sanguszki oraz kilka pism adresowanych do Stanisława Augusta¹⁰. Zbiory Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zawierają trzy wiadomości Zamoyskiej do starościny tymbarskiej i plockiej Ewy Dembowskiej z lat 1761–1764¹¹ oraz „List JMP. Zamoyskiej ordynatowej na pogrzeb proszący”¹².

Nieocenioną skarbnicą informacji na temat działalności najstarszej siostry króla okazało się natomiast Archiwum Zamoyskich w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie, gdzie przechowywana jest pochodząca z lat 1751–1772 korespondencja Ludwiki z mężem Janem Jakubem Zamoyskim oraz generałem wojska ordynackiego Andrzejem Wyszyńskim¹³.

CÓRKA I ŻONA — PIERWSZE LATA MAŁŻEŃSTWA

Zawarte w 1745 r. małżeństwo Ludwiki z Janem Jakubem Zamoyskim miało charakter polityczny. Zamoyscy cieszyli się ustabilizowaną pozycją wśród polskich elit oraz dysponowali znacznym majątkiem. Jan Jakub odziedziczył posiadłości w województwach ruskim, braclawskim, podolskim, bełskim i rawskim¹⁴, a w razie bezpotomnej śmierci bratanka miał szansę przejąć zarząd nad ordynacją Zamoyskich. Rodzice panny młodej, Konstancja i Stanisław Poniatowscy, chcieli go jednak pozyskać przede wszystkim ze względu na jego bliskie kontakty z republikantami. Sojusz

⁴ LEHNDORFF 1963, s. 30, 37; FORSTER 1963, s. 101; RECKE 1963, s. 246, 249.

⁵ PONIATOWSKI 2012, s. 219.

⁶ *Correspondance de Stanislas-Auguste* 2015, s. 608–611, 617–618, 622–623.

⁷ BN, ZMRPI, rkps 6998.

⁸ AGAD, AZ, sygn. 1751, 1766–1770, 1815, 2878.

⁹ AGAD, AG, sygn. 791.

¹⁰ Vide BCz, rkps 3972, 938, 690.

¹¹ Listy te są uszkodzone; BOss., rkps 14219.

¹² BOss., rkps 292.

¹³ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, 1249, 1407, 1528.

¹⁴ ZIELIŃSKA 1977, s. 177–178.

z pochodzącym z wrogiego obozu magnatem był — jak się wydaje — elementem przemyślanej strategii. W 1748 r. również młodsza córka Poniatowskich, Izabela, została oddana za żonę współpracującemu z Potockimi Janowi Klemensowi Branickiemu w nadziei, że uda się złączyć interesy Czartoryskich oraz hetmana i jego sympatyków¹⁵.

Branicki nigdy nie przeszedł na stronę Familii, dołączył za to do niej Zamoyski i wspierał partię na sejmie w 1746 r. jako poseł województwa czernihowskiego oraz w roku 1750, kiedy posłował z województwa lubelskiego. Doskonale zdawał sobie sprawę ze swojej roli i chętnie czerpał płynące z aliansu korzyści — zaraz po zawarciu małżeństwa Stanisław Poniatowski scedował na niego intratne starostwo grodowe lubelskie¹⁶, a cała rodzina z determinacją włączyła się w przejęcie przez niego zarządu nad ordynacją Zamoyskich w imieniu małoletniego syna zmarłego ordynata Tomasza Antoniego:

Jeśli wojskowi/komendanci nie chcą was słuchać to ich skasować; podstarościch ekonomów, którzy się nie podporządkują zresztą też i inszych [przywiązanych] osadzić, oboje Mości Dobrodziejstwo tego mocno chcą; uczyniże tak wszystko jak ja i mój ojciec Ci wyrażamy w swoich listach; ja prawdziwie swoim domysłem nie radze tylko stroskan[ym] Mości Dobrodziejki i Dobrodzieja; do Wać Pana napisze także Mości Dobrodziejka, kazała i to dołożyć, że tę połowę posagu niebożki ciotusi, która na nas przypada mógłbyś ustąpić młodszemu bratu, a on by nasze długi przejął to by i ta przeszkoda do opieki [...] ugodzona była¹⁷.

Opiekę nad Klemensem Zamoyskim chciała sprawować również jego matka Aniela z Michowskich, w związku z czym, aby sprawa zakończyła się po myśli zięcia, ojciec Ludwiki słał listy do ministra Henryka Brühla i innych prominentnych polityków¹⁸.

Zdaje się, że sama Ludwika wypracowała pozycję żony partnerki i miała spore zasługi w przecignięciu męża na stronę Czartoryskich. Wiedziała, że kariera Zamoyskiego, dążącego do objęcia urzędu wojewod w dużej mierze zależała od Poniatowskich i ich możliwości wyjednania urzędu u króla¹⁹. Przypominała więc małżonkowi, że bez teściów znacznie trudniej byłoby mu odnieść sukcesy w życiu społecznym i politycznym. Jak pisała, „starosta oświęcimski oświadczył się jawnie, że chce mocnym być przyjacielem moich rodziców i krewnych, a tych mając dla siebie łaskawych możemy się spodziewać dobrego skutku”²⁰. Nieustannie wzbudzała w nim poczucie wdzięczności i utwierdzała w przekonaniu o opłacalności współpracy:

¹⁵ DOBRŃSKI, LECHOWSKI 2008, s. 7; DERNAŁOWICZ 1982, s. 88–89.

¹⁶ ZIELIŃSKA 1977, s. 119.

¹⁷ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 51v.

¹⁸ BONDYRA 1996, s. 312; KANTECKI 1880, s. 233.

¹⁹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 41r.

²⁰ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 7r–7v, 17r.

Bardzo ci winszuję zgody z kasztelanem lubelskim, ale gdyby jeszcze mogła się była stać przed sejmikami, to by lepiej było, bo byśmy byli mieli dwóch pewnych przyjaciół na przyszły trybunał; jeśli to tak długo będzie się wlekło [ze] strony tego Raczyńskiego, będę prosiła Ichmość Dobrodziejstwa Rodziców moich, co mogą to czyniących²¹.

Jak wynika z powyższego cytatu, Ludwika interesowała się sprawami Zamoyskiego rozpatrywanymi w trybunale, angażowała w nie rodziców, a w Warszawie sama pozyskiwała potrzebne w ich kontekście informacje. Pisała przykładowo o działaniach podejmowanych w czasie jednego z sejmików deputackich przez wojewodzinę wołyńską Antoninę z Potockich Rzewuską, która podobno próbowała doprowadzić do wyboru deputatów mających wrogie relacje z Zamoyskimi, co miało tym ostatnim zaszkodzić w trakcie któregoś z procesów²². Ludwika pośredniczyła też między mężem a Poniatowskimi, dołączając listy od ojca do własnej korespondencji. W tym przypadku poza względami praktycznymi chodziło prawdopodobnie również o zabezpieczenie poczty przed działalnością saskich służb wywiadowczych. Być może miano nadzieję, że funkcjonariusze poczty królewskiej nie skonsultują prywatnych listów małżonków²³.

Zamoyska próbowała wpływać na decyzje i działania Jana Jakuba, konsekwentnie przekonując go o słuszności racji Familii. Doprowadziła do zażegnania jego sporu ze stronnikiem Czartoryskich, kasztelanem lubelskim Józefem Wolskim, przeciw któremu nie chcieli oni występować w trybunale²⁴. Dowiedziawszy się o złym stanie zdrowia Tomasza Antoniego Zamoyskiego, zaleciła mężowi, by rozpoznał szanse na przejście zarządu nad ordynacją w trybunale, a także wykorzystał swoje bliskie relacje z wrogim Familii wojewodą kijowskim Stanisławem Potockim i poprosił go o 15 chorągwi lekkich na wypadek konieczności przeprowadzenia zajazdu²⁵. Instruowała go też, żeby wysłał pismo do Jacka Ogrodzkiego z prośbą o wstawienie się za nim u Augusta III²⁶. Listy wysyłane przez Ludwikę w tej sprawie były zresztą pełne szczegółowych wskazówek:

[Co do] panów Żelskiego, Błaberga[?], Czermińskiego i inszych oficerów: pierwszy z dawna Wać Pana przyjaciel to rozumiem, że łatwa z nim będzie sprawa jak przyjdzie do rzeczy. Jeśli Pan wojewoda umarł trzeba by tego momentu zaraz wjechać do Zamościa samemu bez ludzi, zaraz także mieć gotowe ordynanse i uniwersały powydawać wszystkim któżkolwiek ma jaką dyspozycją czy dóbr czy ludzi, reprezentując im prawo ordynacji, że nie kogo innego tylko Wać Pana

²¹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 3r.

²² CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 7r.

²³ Na temat „inwigilacji” prowadzonej przez saskie służby wywiadowcze vide WIŚNIEWSKA 2017.

²⁴ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 70v.

²⁵ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 10v.

²⁶ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 27v.

powinni słuchać po śmierci ordynata, począwszy od Wierzbowskiego, grożąc karą, kto by tego nie słuchał; i dopiero ludzi mających na pogotowiu zażyć, jeśli się bez tego nie obejdzie; także sta[rosz] bardzo obligować, żeby nie chciał dawać rad niespokojnych [...]; tylko Wać Pana opiece młody ordynat i że za to będzie [Pan] odpowiadał, ale i z tym aż po śmierci ordynata trzeba [się] odezwać, a teraz póki do tego nie przyjdzie, karesować i ugłaskać sobie wszystkich, nie zawierając nikomu swoich projektów i moich listów nie dawać do schowania komu innemu, jak to [się] czasem trafiało²⁷.

Zamoyski zwykle stosował się do wytycznych żony, a i sam prosił ją o rady. Z pewnością z jednej strony wynikało to z faktu przynależności Ludwika do jednego z najmożniejszych domów Rzeczypospolitej, z drugiej — zapewne z jej kompetencji i skuteczności. W sporze o ordynację uzyskała wsparcie wuja, wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czartoryskiego, nie mniej ważnego szwagra, hetmana Branickiego, oraz brata Kazimierza, piastującego urząd podkomorzego nadwornego koronnego²⁸. Zmobilizowała też ojca do przekazania czterdziestoposobowego oddziału wojskowych oraz sprowadzenia 200 dodatkowych zbrojnych od przyjaciela rodziny, pana Czarneckiego, w celu zajechania dóbr ordynackich, aby „nie zasiedziała się” w nich wdowa po Zamoyskim²⁹. Jan Jakub, przekonany przez Ludwikę, że dwór poprze Anielę Michowską, zajechał Zamość (jeszcze przed zapadnięciem wyroku królewskiego) i siłą próbował przejąć opiekę nad Klemensem. Po przyznaniu mu prawa do niej zarządzał majątkiem do osiągnięcia przez chłopca pełnoletności w 1760 r.³⁰

SIOSTRA KRÓLA

Po śmierci rodziców Ludwika w dalszym ciągu pozostawała jedną z najaktywniejszych działaczek stronnictwa Czartoryskich. W czasie wolnej elekcji po śmierci Augusta III zachęcała Jana Jakuba, który zresztą zdawał sobie sprawę z potencjalnych zysków wynikających ze wspierania Familii:

Z wielką niecierpliwością wyglądaliśmy tu wiadomości o sejmikach [...] [od] Pana i nie [z] mniejszą satysfakcją dowiedzieli[śmy] się żeś został posłem. Książęta pytali czy przyjedzie [Pan] z wizytą. Pan Stolnik srodze był kontent z relacji JWM Pana o sejmiku lubelskim, uważając w nim żarliwość, z którą się dokładasz do interesów terazniejszych i zbliżając różne [osoby]³¹.

²⁷ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 42r–42v.

²⁸ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 27r, 46r.

²⁹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 21r, 23r.

³⁰ BONDYRA 1996, s. 312; CZUBARA 1987, s. 8.

³¹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 15r–16r.

Zamoyska dbała, by mąż angażował się na rzecz programu Poniatowskiego i w tym celu instruowała go, jak powinien zachować się na sejmikach i w trybunale, by zadowolić króla³². Brała udział w naradach z kanclerzem Andrzejem Hieronimem Zamoyskim, poświęconych planowaniu posiedzeń sejmowych. Po jednej z nich poprosiła małżonka o poparcie na sejmie w Warszawie (1766) przygotowywanej przez kanclerza reformy Komisji Skarbowej³³. O jego przychyłność zabiegała również w czasie konfederacji barskiej, do własnych próśb i zapewnień o gratyfikacjach za dochowanie wierności dołączając listy od króla i ambasadora rosyjskiego Repnina³⁴.

Ludwika z ożywieniem śledziła także poczynania obozu pro- i antykrólewskiego³⁵. Potępiała wszystkie przypadki zdrady wobec Stanisława Augusta oraz gwałtowne zachowania konfederatów. Szczególnie piętnowała antypatriotyczne (w jej przekonaniu) postępowania Michała Wielhorskiego i Michała Jana Paca³⁶. W okresie tym po obu stronach konfliktu angażowało się wiele kobiet, w przypadku Ludwika wojna domowa przybrała jednak bardzo osobisty wymiar ze względu na pokrewieństwo z królem. Dodatkowo ewentualna porażka jego obozu mogła wpłynąć na jej własną przyszłość. Nic więc dziwnego, że zamartwiała się z powodu zamachu na brata, a jego uwolnienie dało jej z kolei nadzieję na pomyślne zakończenie konfliktu³⁷.

Siostra króla włączyła się też w walkę przeciwko konfederacji. Domagała się np. od Andrzeja Wyszyńskiego, generała wojska ordynackiego, szczegółowych raportów na temat przebiegu konfliktu na terenach należących do Zamoyskich, najważniejsze ich fragmenty komunikowała królowi³⁸. Osobiście interweniowała w sytuacjach kryzysowych, zarządziła np. usunięcie dwóch oficerów zamojskiego garnizonu, Kwaśniewskiego i Dobrzyńskiego, po ich przejściu na stronę konfederatów. Z kolei gdy Wyszyński podzielił się z nią podejrzeniami rosyjskiego generała Bebikowa wobec dwóch „rebelianatów”, którzy mieli przemknąć się do Zamościa w celu zorganizowania zasadzki, nakazała jak najszybsze ich zidentyfikowanie. Dowiedziawszy się od Bebikowa, że konfederaci kupili kamienicę w Zamościu, aby z zaskoczenia opanować miasto, niezwłocznie przekazała jego memoriał mężowi³⁹. Poprosiła jednak o zachowanie ostrożności i zleciła przetłumaczenie (przez zaufaną osobę) tekstu na język francuski, co miało pomóc dłużej utrzymać uzyskaną informację w sekrecie, na wypadek gdyby przesyłka wpadła w ręce przeciwników. Poufność była w tym przypadku szczególnie

³² CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 10r.

³³ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 21r.

³⁴ CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, k. 1r–1v.

³⁵ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 27r.

³⁶ CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, k. 13r.

³⁷ CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, k. 16r.

³⁸ CPAHUK, ARZ, sygn. 1528, k. 1r.

³⁹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1528, k. 1r–3r.

ważna, gdyż Zamoyscy oficjalnie — na życzenie Jana Jakuba — ogłosili w tym konflikcie neutralność⁴⁰. Ludwika nakazała zatem usunięcie podejrzanego przez Rosjanina o spiskowanie pana Ludomskiego w sposób, który „wywoła lojalność i wzbudzi [jego] wdzięczność”. Wykazując się rozsądkiem i trzeźwością umysłu, chciała ulokować go gdzieś z dala od miasta, ze wskazaniem na Łabunowice i starostwo rostockie. Dzięki rezygnacji z surowej kary, która mogłaby wzbudzić pragnienie zemsty, znalazła sposób, aby z potencjalnie groźnego przeciwnika uczynić co najmniej bezbronnygo klienta. W podobny sposób pokierowała sprawą w przypadku oficerów garnizonu zamojskiego, którzy przeszli na stronę konfederatów. Wystarała się bowiem o paszport dla wspomnianego Kwaśniewskiego i innego ze zdrajców, Jankowskiego, żeby mogli opuścić kraj i uniknąć plamy na honorze⁴¹.

Zamoyska znajdowała się również w centrum ważnych wydarzeń na dworze. Niemal stale przebywała w Warszawie, a mieszkając na Zamku Królewskim lub w Łazienkach, miała bezpośredni dostęp do informacji. Tam też uczestniczyła w konferencjach z najbliższymi współpracownikami króla i obserwowała audiencje dyplomatów obcych państw⁴². Dzięki bliskim relacjom z Poniatowskim wiedziała więcej niż niejeden współczesny jej polityk, o czym świadczą szczegółowe relacje z bieżących wydarzeń zamieszczane w listach do męża. Pisała np. o zamiarach króla zażegnania konfliktu braci Sanguszków, na których poparciu bardzo mu zależało. Ponieważ wsparcie jednego z nich w toczonym w trybunale sporze mogło doprowadzić do utraty przychylności drugiego, Stanisław August zdecydował się na mediację, odbierając tym samym opozycji szansę na skaptowanie jednej ze stron⁴³.

Współcześni doceniali pozycję Ludwiki i chętnie ją wykorzystywali. Na przykład na prośbę Massalskich Zamoyska zwróciła się do podkanclerzego Antoniego Tadeusza Przędzieckiego, wieloletniego stronnika Czartoryskich, w sprawie podobno nieuprawnionego wykupu dóbr należących do jednego z synów hetmana wielkiego litewskiego Michała Józefa Massalskiego⁴⁴. Innym przykładem jest niebezinteresowne przekazanie Ludwice przez generała Bebikowa informacji o spisku konfederatów barskich, za co „zapłatą” miało być dostarczenie przez nią memoriału bratu, aby ten wydał rozkaz zdemaskowania nie tylko Ludomskiego, lecz także innych podejrzanych⁴⁵. Za pośrednictwem królewskiej siostry Bebikow chciał przekonać Stanisława Augusta do wywarcia na konfederatach zemsty, czego sam władca w istocie nie chciał.

⁴⁰ Neutralność Zamościa została „wywalczona” przez brata Jana Jakuba, kanclerza Andrzeja Zamoyskiego, w roku 1771. Dzięki niemu została ona potwierdzona zarówno przez konfederatów barskich, jak i przez Rosję (KOBBER 1931, s. 120).

⁴¹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1528, k. 4r–4v.

⁴² Przykładowo w marcu 1772 r. Ludwika uczestniczyła w audiencji posła pruskiego Benoita, który rozmawiał z królem o umowie handlowej z Fryderykiem II (CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, k. 12r–12v).

⁴³ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 19v.

⁴⁴ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 12r.

⁴⁵ CPAHUK, ARZ, sygn. 1528, k. 3r.

W kilkanaście lat później wpływu Zamoyskiej na brata miał okazję doświadczyć pułkownik Johan Christopher Toll, który odwiedził Polskę w 1786 r. z misją zawiązania sojuszu polsko-szwedzkiego, którego częścią miało być małżeństwo króla polskiego z siostrą Gustawa III — Zofią Albertyną. Wyjaśniając po powrocie do Szwecji powody udzielonej przez Stanisława Augusta odmowy, Toll wskazał na sprzeciw królewskich sióstr⁴⁶. Trudno określić, do jakiego stopnia władca ulegał Ludwice, wspomniane okoliczności nie pozwalają jednak bagatelizować jej potencjalnego oddziaływania.

Z pewnością król liczył się ze zdaniem siostry w kwestii kariery politycznej jej małżonka. W 1765 r. miała ona wpływ na decyzję o przyznaniu mu Orderu Św. Stanisława⁴⁷, a w roku 1768 — długo wyczekiwanego Orderu Orła Białego⁴⁸; za jej sprawą podjęte zostało również postanowienie o przekazaniu Janowi Jakubowi województwa podolskiego po śmierci Michała Rzewuskiego⁴⁹. Kiedy natomiast w 1765 r. Zamoyski starał się o województwo inflanckie po Franciszku Szembeku, to właśnie ingerencja żony spowodowała fiasko czynionych zabiegów, i to mimo poparcia udzielonego Zamoyskiemu przez wojewodę ruskiego Augusta Czartoryskiego oraz podkomorzego nadwornego koronnego Kazimierza Poniatowskiego. Gdy król zapytał bowiem siostrę o zdanie w tej sprawie, odrzekła, że nie chce „przeszkadzać ani się też starać”, gdyż uważa, że „tam [w województwie inflanckim] ani kredytu, ani przyjaciół pozyskać nie można”⁵⁰. Podkreśliła przy tym oddanie męża, a także jego nieodpartą chęć objęcia urzędu, ale raczej w województwie ruskim. Zaproponowała zatem, żeby August Czartoryski objął kasztelanię krakowską i zrezygnował z województwa ruskiego. Ludwika prawdopodobnie nie łudziła się, że do tego rzeczywiście dojdzie, być może chciała jednak w ten sposób zaznaczyć, że nie zadowolili jej mało znaczące i oddalone od posiadłości Zamoyskich województwo. Odmówiwszy, król w ramach zadośćuczynienia postanowił przychylnie rozpatrzyć jej prośbę w sprawie ordynacji Zamoyskich⁵¹. Do tego czasu bowiem Ludwika bez powodzenia próbowała przekonać swojego brata i wuja, kanclerza wielkiego litewskiego Michała Czartoryskiego, do przekazania administracji Janowi Jakubowi, podczas gdy ci uważali, że nie powinni opowiadać się za kimkolwiek ze szkodą dla ówczesnego ordynata Klemensa i jego matki⁵². Zamoyski był wdzięczny żonie za jej trud, król nie zdążył jednak osobiście wywiązać się z obietnicy — Klemens umarł rok później i Jan Jakub został IX ordynatem (1767 r.)⁵³.

⁴⁶ *Polska stanisławowska* 1963, II, s. 811.

⁴⁷ BONDYRA 1996, s. 312.

⁴⁸ CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, k. 30r.

⁴⁹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, k. 7r.

⁵⁰ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 20r.

⁵¹ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 20v.

⁵² CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 13v.

⁵³ CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, k. 26v.

ŻONA „ZDRAJCY”

Korespondencja Zamoyskiej z mężem prowadzona po I rozbiorze różni się od wcześniejszej⁵⁴. Ludwika pomijała odtąd informacje dotyczące życia politycznego. Pisała przede wszystkim o sprawach majątkowych, doświadczeniach z podróży i problemach zdrowotnych, a także przekazywała plotki ze świata towarzyskiego⁵⁵. Koncentrowanie się na problemach z administracją dóbr można by wyjaśnić okolicznościami historycznymi — w czerwcu 1772 r. do Zamościa wkroczyły wojska austriackie, co zmusiło ordynata do podzielenia się dotychczasową władzą. Choć Austriacy uznali status ordynacji, umieścili w twierdzy własny garnizon, zlikwidowali Akademię Zamoyską, a wiele budynków przekazali swoim znanym z antypatii wobec Polaków urzędnikom. W tym samym czasie wzrosło również zadłużenie rodziny⁵⁶. Z drugiej strony niewykluczone jednak, że Ludwika po prostu straciła zaufanie do męża, dowiedziawszy się o jego antykrólewskiej działalności w czasie konfederacji barskiej i właśnie dlatego nie chciała poruszać spraw natury politycznej, w które sama w dalszym ciągu się angażowała.

Jan Jakub układał się z konfederatami potajemnie i — jak twierdzi Władysław Konopczyński — miał zostać marszałkiem konfederacji w województwie bełskim⁵⁷; w lipcu 1769 r. zgodził się na wpuszczenie Kazimierza Pułaskiego i jego żołnierzy do twierdzy zamojskiej, żeby mogli tam składować broń, a następnie przezimować⁵⁸. Prawdopodobnie wspólnie z bratem, kanclerzem koronnym Andrzejem, miał też ułatwić konfederatom przejście Zamościa, ostatecznie zerwał jednak rozmowy. W styczniu 1770 r. spiskował przeciw królowi na Węgrzech i, w towarzystwie Józefy Amalii Mniszech i Karola Radziwiła, przyjmował u siebie przybyłego z Francji Charles’a-François’a Dumourieza. Wiemy skądinąd, że obiecał oddać twierdzę w Zamościu oddziałom Francuza, które miały zaatakować wiosną 1771 r.⁵⁹

W trakcie trwania konfliktu ani żona, ani szwagier raczej nie zdawali sobie sprawy z działalności Zamoyskiego. W tym czasie Ludwika wyprosiła dla niego — w zamian za lojalność i dotychczasowe zasługi — województwo podolskie (16 stycznia 1770), a jeszcze w kwietniu 1772 r. przekazywała mu treść raportów otrzymywanych od Rosjan⁶⁰. Ci ostatni chyba też go nie podejrzewali — sądzili raczej, że konfederaci próbowali zająć Zamość za pomocą podstępu lub zmówili się z armią ordynacką. W czerwcu 1771 r. część konfederatów wpuszczono do miasta pod pretekstem spotkania z Radą Ekonomiczną, dzięki czemu mogli się przedrzeć do twierdzy, gdzie

⁵⁴ Choć pobyt w Kijowie nie pozwolił na dotarcie do wszystkich listów Ludwiki Zamoyskiej do męża i ich dokładną analizę, przestudiowany materiał pozwolił wychwycić wspomnianą rozbieżność.

⁵⁵ Cf. CPAHUK, ARZ, sygn. 1911, 1918.

⁵⁶ *ĆWIK* 1983, s. 130–131; CZUBARA 1987, s. 10; SZCZYGIEL 1983, s. 114–116.

⁵⁷ KONOPCZYŃSKI 1991, s. 431.

⁵⁸ *Détail des opérations* 1931, s. 7.

⁵⁹ KONOPCZYŃSKI 1991, s. 262, 290, 385–386, 409, 493.

⁶⁰ Cf. przypis 40.

— podobno pod przymusem — część załogi złożyła przysięgę na wierność Generalności; odtąd Rosjanie utrzymywali w Łabuniach korpus obserwacyjny⁶¹.

Wydaje się, że Ludwika i Stanisław August dowiedzieli się o postawie Jana Jakuba dopiero w ostatnich miesiącach konfliktu lub nawet nieco później. Król wspominał z pretensją poddańczość szwagra wobec władz austriackich w 1772 r., przeciwstawiając ją bohaterskiej postawie broniącego Kamieńca Podolskiego Witta oraz starosty lwowskiego Kickiego: „Joseph II se borna donc à la forteresse de Zamość dont le propriétaire Zamoyski Ordinat et Palatin de Podolie lui avoit fait ouvrir les portes, ne se jugeant pas en moïens de soutenir un Siège; ce qui lui conserva la jouissance de ce Majorat considerable”⁶². Do myślenia daje przegrana Zamoyskiego w procesie z mieszczanami lubelskimi, którzy oskarżali go o nadużycia przy egzekwowaniu należnych mu jako staroście grodzkiemu lubelskiemu świadczeń. Decyzja o pozbawieniu Jana Jakuba dochodów z cła, myta grobelnego, mostowego i korcowego oraz nakaz wypłacenia rekompensaty za popełnienie wspomnianych nadużyć w wysokości 15 000 złp zostały wydane przez Radę Nieustającą i mogły mieć charakter polityczny. Zamoyski scedował starostwo na zięcia, Wincentego Potockiego, a po przekazaniu ordynacji bratu, Andrzejowi, (1777 r.) osiadł w pałacu w Łabuniach i wycofał się z życia publicznego⁶³.

*

Badacze uznali małżeństwo Ludwiki i Jana Jakuba Zamoyskiego za nieudane⁶⁴. Dostępny materiał źródłowy nie pozwala jednak na tego rodzaju jednoznaczną ocenę. Nielatwo opisać uczucia, jakimi darzyli się małżonkowie. Faktem pozostaje, że prawie ze sobą nie przebywali, gdyż Zamoyska mieszkała najpierw z rodzicami w Warszawie, a potem z bratem na dworze. W listach zwracała się do Jana Jakuba zgodnie z konwencją staropolskiej epistolografii. Analiza korespondencji wskazuje jednak, że, przynajmniej do 1772/1773 r., małżonkowie utrzymywali relacje partnerskie. Ludwika chciała zabezpieczyć materialnie siebie (w listach wspomina o wysokich wydatkach) oraz potomstwo. Jak pisała, „lepiej mieć [...] pewność i dzieciom bez żadnej wątpliwości i sprzeczki pewną fortunę zostawić”⁶⁵. Z tego też powodu wspomagała karierę męża w sferze publicznej i interesowała się sprawami majątkowymi.

⁶¹ KOBER 1931, s. 119–128.

⁶² PONIATOWSKI 2012, s. 436. „Józef II ograniczył się do fortecy w Zamościu, której właściciel, ordynat Zamoyski i wojewoda podolski, otworzył mu drzwi, uznawszy, że nie dysponuje odpowiednimi środkami, aby wytrzymać oblężenie; dzięki temu zachował on korzyści z tego ważnego majątku” (tłum. autorki).

⁶³ BONDYRA 1996, s. 312; CZUBARA 1987, s. 11.

⁶⁴ CZUBARA 1987, s. 11.

⁶⁵ CPAHUK, ARZ, sygn. 1060, k. 30r.

Obok męża i córki ważni byli dla niej rodzice, rodzeństwo i ród. Równie (a może nawet bardziej) istotne było dla niej powodzenie rodzin Poniatowskich i Czartoryskich na polu krajowej polityki. Jej małżeństwo stanowiło element strategii pozwalającej Familii na zyskanie przewagi w rywalizacji ze stronnictwem Potockich. Ludwika przekonywała Jana Jakuba do współpracy z Czartoryskimi, a on, przynajmniej do konfederacji barskiej, okazywał im wsparcie. Antykrólewska postawa Zamoyskiego w latach 1768–1772 prawdopodobnie zadecydowała o jego zniknięciu z życia politycznego.

W pierwszych latach małżeństwa aktywność Ludwiki była inspirowana przez rodziców i/albo konsultowana z nimi. Po śmierci Konstancji i Stanisława Zamoyska wykazywała, jak się wydaje, większą samodzielność. Zamieszkała z bratem, który miał na uwadze jej zdanie, i angażowała się na rzecz powodzenia jego projektów. Wychowanie oraz przynależność do rodziny o wysokich aspiracjach politycznych miały wpływ na wygórowane ambicje Zamoyskiej. W tym kontekście jej przypadek nie był bynajmniej wyjątkowy — podobne działania w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej, szczególnie w drugiej połowie stulecia, podejmowały również inne damy z kręgów magnackich.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- AGAD [=Archiwum Główne Akt Dawnych], AZ [= Archiwum Zamoyskich], sygn. 1751; 1766–1770; 1815; 2878, Korespondencja Andrzeja Zamoyskiego, dziesiątego ordynata AGAD, AG [= Archiwum Ghigiottiego], sygn. 791
- BCz [= Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie], rkps 938, K.P. Sanguszko do L. Zamoyskiej
- BCz, rkps 690, Listy Ludwiki z Poniatowskich Zamoyskiej do Stanisława Augusta Poniatowskiego z lat 1763–1780
- BCz, rkps 3972, Listy... Poniatowskich z czasów Augusta III
- BN [= Biblioteka Narodowa w Warszawie], ZMRPI [= Zbiory Morstinów, Radziwiłłów, Potockich i inne rękopisy XVI–XVIII w.], rkps 6998, Listy króla Stanisława Augusta do siostry Ludwiki Zamoyskiej, jej córki Urszuli Mniszchowej i zięcia Michała Jerzego Mniszcha
- CPAHUK [= Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie], ARZ [= Archiwum Rodzinne Zamoyskich], sygn. 1060, Listy Ludwiki Zamoyskiej do Jana Jakuba Zamoyskiego z lat 1750–1760
- CPAHUK, ARZ, sygn. 1249, Listy Ludwiki Zamoyskiej do Jana Jakuba Zamoyskiego z lat 1761–1767
- CPAHUK, ARZ, sygn. 1407, Listy Ludwiki Zamoyskiej do Jana Jakuba Zamoyskiego z lat 1769–1772
- CPAHUK, ARZ, sygn. 1528, Listy L. Zamoyskiej do A. Wszyńskiego z lat 1772–1793
- CPAHUK, ARZ, sygn. 1911, Listy Ludwiki Zamoyskiej do Jana Jakuba Zamoyskiego z roku 1784

- CPAHUK, ARZ, sygn. 1918, Listy Ludwika Zamoyskiej do Jana Jakuba Zamoyskiego z lat 1780–1787
- BOss. [= Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu], rkps 292, List JMP. Zamoyskiej ordynatowej na pogrzeb proszący
- BOss., rkps 14219, Listy Ludwika z Poniatowskich Zamoyskiej do Ewy z Tarłów Dembowskiej

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- BONDYRA 1996 = Wiesław Bondyra, *Jan Jakub Zamoyski*, w: *Słownik biograficzny miasta Lublina*, red. Tadeusz Radzik, Adam A. Witusik, Jan Ziółek, t. II, Lublin 1996, s. 311–313
- Correspondance de Stanislas-Auguste* 2015 = *Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1796)*, oprac. Zofia Zielińska, Kraków 2015
- CZUBARA 1987 = Krzysztof Czubara, *Jan Jakub Zamoyski*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, XIII, 1987, 3, s. 8–11
- ĆWIK 1983 = Władysław Ćwik, *Zamość pod Zaborami*, w: *Czteryście lat Zamościa*, red. Jerzy Kowalczyk, Wrocław 1983, s. 129–144
- DERNAŁOWICZ 1982 = Maria Dernałowicz, *Portret Familii*, Warszawa 1982
- Détail des opérations* 1931 = *Détail des opérations militaires du comte Pulaski par le comte Zajączek*, w: *Materiały do dziejów wojny konfederackiej*, oprac. Władysław Konopczyński, Kraków 1931, s. 2–10
- DOBROŃSKI, LECHOWSKI 2008 = Adam Dobroński, Andrzej Lechowski, *Izabela Branicka w 200-lecie śmierci*, Białystok 2008
- ENGESTRÖM 1963 = Lars Engeström, *Pamiętniki*, w: *Polska stanisławowska*, t. II, s. 105–183
- FABRE 1952 = Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*, Paris 1952
- FORSTER 1963 = Georg Forster, *Dziennik podróży po Polsce*, w: *Polska stanisławowska*, t. II, s. 41–103
- HEYKING 1963 = Karl Heinrich von Heyking, *Wspomnienia z ostatnich lat z Polski i Kurlandii 1752–1796*, w: *Polska stanisławowska*, t. 1, Warszawa 1963, s. 47–198
- KANTECKI 1880 = Klemens Kantecki, *Stanisław Poniatowski*, t. II, Poznań 1880
- KOBER 1931 = Jan de Kober, *Opisanie zdarzonych w okolicy i mieście samym Zamościu w czasie trwającej w kraju polskim Konfederacji Barskiej różnych wypadków w roku 1771-ym*, w: *Materiały do dziejów wojny konfederackiej*, oprac. Władysław Konopczyński, Kraków 1931, s. 119–128
- KONOPCZYŃSKI 1991 = Władysław Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. I, Warszawa 1991
- LEHNDORFF 1963 = Ernst Ahasverus Lehndorff, *Dzienniki*, w: *Polska stanisławowska*, t. II, s. 7–40
- Listy Pani Mniszchowej* 1866 = *Listy Pani Mniszchowej żony marszałka w. koronnego pisane do matki, pani Zamoyskiej, z domu Poniatowskiej, wojewodziny podolskiej*, oprac. Józef Ignacy Kraszewski, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu”, 1866, s. 174–231
- MICHALSKI 2002 = Jerzy Michalski, *Stanisław August Poniatowski*, w: *Polski słownik Biograficzny*, t. XLI, Kraków 2002, s. 612–640

- MICHALSKI 2009 = Jerzy Michalski, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009
- PILES, KERDU 1963 = Forta de Piles, Boiséglin de Kerdu, *Podróż dwóch Francuzów*, w: *Polska stanisławowska*, t. II, s. 675–728
- Polska stanisławowska* 1963 = *Polska stanisławowska*, oprac. Waclaw Zawadzki, t. I–II, Warszawa 1963
- PONIATOWSKI 2012 = Stanisław August Poniatowski, *Mémoires*, oprac. Anna Grzeško-wiak-Krwawicz, Dominique Triaire, Paris 2012
- RECKE 1963 = Elise von der Recke, *Na polskim dworze królewskim*, w: *Polska stanisławowska*, t. II, s. 244–265
- SZCZYGIEŁ 1983 = Ryszard Szczygieł, *Zamość w czasach staropolskich. Zagadnienia gospodarczo-społeczne*, w: *Czterysta lat Zamościa*, red. Jerzy Kowalczyk, Wrocław 1983, s. 95–116
- WIŚNIEWSKA 2017 = Dorota Wiśniewska, *Dlaczego służby Augusta III interesowały się prywatną korespondencją Polek? Przyczynek do badań nad aktywnością polityczną kobiet w XVIII wieku*, w: *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, red. Anna Obara-Pawłowska, Anna Miączewska, Dariusz Wróbel, Lublin 2017, s. 179–187
- WRAXALL 1963 = Nathaniel William Wraxall, *Wspomnienia z Polski (1778)*, w: *Polska stanisławowska*, t. I, s. 477–557
- ZIELIŃSKA 1977 = Teresa Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977
- ZIENKOWSKA 2004 = Krystyna Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004
- ŻYWIRSKA 1975 = Maria Żywirska, *Ostatnie lata życia króla Stanisława Augusta*, Warszawa 1975

For the Good of Family.

The case of Ludwika Zamoyska, née Poniatowska 1751–1772

Historians write very little about Ludwika Zamoyska, née Poniatowska — the eldest sister of the king Stanisław August Poniatowski. Moreover, accessible sources do not fill this lacuna. However, the correspondence of family Zamoyski found in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev delivers a wide range of information concerning Ludwika's life. The article is based on her letters to Jan Jakub Zamoyski (her husband) and one of the general of their army — Andrzej Wyszyński, written from 1751 to 1772. It elucidates Ludwika's engagement for her husband's career in the first years of their marriage. It seems though that after 1772 relations between Ludwika and Jan Jakub changed, which was a direct consequence of his involvement against the king during the confederation of Bar. Secondly, the paper concentrates on Zamoyska's commitment to the success of the political party led by her parents and uncles („Familia”), as well as on her efforts to support Stanisław August Poniatowski. Finally, it presents her strong position in the public sphere, which resulted from her familial background and activity.